

Сергій МЩУК,

доцент Житомирського державного університету,
канд. іст. наук

Роль одеських учених у колекціонуванні та дослідженні рукописних фондів бібліотек другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Розкривається історія колекціонування фондів рукописних книг бібліотеки Одеського товариства історії та старожитностей, створених у період існування Товариства (1839–1924), основні етапи розвитку бібліотеки, формування колекцій рукописів, рукописних книг та історичних документів, значний внесок М. Мурзакевича, О. Ристенка, В. Істрина, О. Кочубинського, В. Мочульського у дослідження рукописних фондів слов'янського походження, створення наукових каталогів.

Ключові слова: Одеське товариство історії та старожитностей, Новоросійський університет, бібліотека, рукописні фонди, рукописна культурна спадщина, науковий опис рукописних книг.

History of the collection handwritten fond of library of Odessa society of history and antiquities is considered, formed in the period of existence of Society (1839–1924), basic stages of development of library, maintenance and composition of collection of manuscripts, books and historical documents is appraised, the considerable deposit of M. Murzakevych and O. Rystenka in scientific research of the handwritten fonds of library of slavonic origin, creations of scientific catalogue of manuscripts. There are mentioned other researchers of the handwritten collections of Ukraine from Odessa society of history and antiquities and Novorossijskij University: V. Istrin, O. Kochubynskij, V. Mochulskij.

Keywords: Odessa society of history and antiquities, Novorossijskij University, library, manuscript fonds, handwritten cultural legacy, scientific description of the handwritten books.

Одеса була одним з головних університетських центрів в Україні у 70-х роках ХІХ – початку ХХ ст. Основні засади збирацької діяльності у галузі книжкової та рукописної спадщини сформувалися ще у Рішельєвському ліцеї, відкритому 1817 р. У 1868 р. ліцей перетворили в Імператорський Новоросійський університет, який був третім за значущістю (після Київського та Харківського) науково-освітнім центром, де збиралися, досліджувалися пам'ятки рукописної та книжкової спадщини. Бібліотека університету також мала в основі бібліотеку Рішельєвського ліцею, приватні збірки родини Воронцових, відомого державного діяча О. Ф. Строганова, історика М. К. Шільдера¹. Першими важливими придбаннями стали книгозбірні професора-славіста, етнографа А. Кухарського, історика права Р. М. Губе, академіка П. С. Білярського та ін.²

Слід зазначити, що бібліотека формувалася досвідченими фахівцями слов'янознавства, візантології, природничих наук, які займалися і каталогізацією фондів. Перші каталоги бібліотеки університету підготовлені відомими вченими, ма-

тематиком С. Ярошенком та славістом О. О. Кочубинським, які були членами Одеського бібліографічного товариства і бібліографічної комісії університету протягом 1878–1884 рр.³

Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТІС) – одне з найбільш відомих наукових осередків Півдня України ХІХ – 10-х років ХХ ст. Воно було засноване у 1839 р. такими видатними дослідниками, як М. М. Кір'яков, М. Н. Мурзакевич, Д. М. Княжич, О. С. Стурдза, А. Я. Фарб, з метою вивчення регіональної історії Півдня України, Новоросійського краю та Бессарабії. Товариство прославалося своєю культурно-просвітницькою та науково-дослідною діяльністю. Воно провадило велику роботу зі збирання старовини, пам'яток культури, писемності і залишило після себе значну архівну та рукописну спадщину⁴.

На початку 20-х років ХХ ст., внаслідок ліквідації установ та організацій царської Росії, Товариство припинило своє існування і на основі його фондів було створено Одеський крайовий історико-археологічний музей, який у 1924 р. офіційно стає державним⁵.

Різні аспекти та періоди діяльності ОТІС висвітлювали у своїх працях І. Д. Лисоченко, О. І. Губар, В. М. Хмарський, Г. А. Мішук, Н. М. Шалашна, В. С. Рибалкін, Є. С. Клименко, К. Є. Чернухін та ін.

Останнім і найгрунтовнішим дослідженням археографічної діяльності ОТІС є монографія В. М. Хмарського «Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей»⁶ (Одеса, 2002), де автор, залучаючи велику кількість архівних, бібліографічних джерел характеризує діяльність Товариства, пов'язану з пошуком, колекціонуванням, збереженням та публікацією писемних джерел. Хоча діяльність ОТІС у галузі писемної спадщини стосувалася більше актових джерел, монографія дає змогу осягнути загальний контекст археографічної роботи. У виданні подаються відомості про вченого-дослідника давньоруської літератури О. В. Ристенка, який склав каталог рукописних книг зібрання ОТІС, та О. О. Кочубинського, котрий описав найцінніші рукописи львівських збірок під час археографічних експедицій⁷. В. М. Хмарський виклав історію Товариства, етапи його розвитку, охарактеризував статути, структуру, фінанси та наукову діяльність. Основну увагу приділено археографічній діяльності ОТІС у другій половині XIX – 10-х років XX ст., зокрема періоду його найбільшої активності у 50–80-х роках XIX в. У Додатку подано перелік археографічних публікацій, здійснених ОТІС.

Упродовж усього свого існування Товариство спрямовувало зусилля на збирання та вивчення пам'яток культури Північного Причорномор'я. Його членами зібрано значну колекцію рукописного фонду – «рукописних книг та історичних документів у другій половині XIX – на початку XX ст.

До складу Товариства входили як вчені, так і меценати, у т. ч. представники адміністрації канцелярії Новоросійського генерал-губернатора, викладачі Рішельєвського ліцею, а також комерсанти, представники мистецьких кіл Одеси⁸. Багато зробив для Товариства генерал-губернатор, граф М. С. Воронцов⁹. Для детального ознайомлення з діяльністю ОТІС відсилаємо читача до вказаної праці В. М. Хмарського.

ОТІС проводило значну збирацьку роботу, завдання котрої були зафіксовані у статуті Товариства¹⁰. У цьому напрямі вдалося досягти помітних успіхів: було зібрано значну кількість рукописних книг та історичних документів слов'янського, єврейського, грецького, арабського походження. Пам'ятки надходили з різних джерел. Вони дару-

валися, або надходили за рахунок придбання. Рукописні книги, історичні документи так чи інакше були пов'язані з Кримом та Причорномор'ям.

Результати власних археологічних та краєзнавчих розвідок члени Товариства публікували у «Записках Одесского общества истории и древностей» (далі – «Записки ОТІС»), які виходили протягом 1884–1919 рр. Тут друкувалися статті з історії, археології, етнографії, географії та статистики краю, вміщувалися праці членів Товариства з нумізматики, а також відомості про пам'ятки книжкової писемності та друку, дослідження окремих пам'яток писемної культури¹¹.

В ОТІС значну увагу приділяли едиційній та бібліографічній діяльності, публікації каталогів, фундаментальних праць членів Товариства. Серед них трапляються, хоча й зрідка, досить цінні дослідження окремих слов'янських та грецьких пам'яток. Тут варто назвати статті: М. Палеолог «О Евангелии, писанном на пергаменте и принадлежащем Александропольской церкви» (1858); С. А. Серафимов «Манускрипт греческого древнего Евангелия» (1867); П. О. Терновский «Древнее греческое рукописное Евангелие Одесского музея» (1877); Б. М. Ляпунов «Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей» (1907)¹².

Вже на початку 70-х років XIX ст. у бібліотеці ОТІС було зібрано цінну археологічну та нумізматичну колекцію, що репрезентувала переважно монети античного та стародавнього світу, у т. ч. й східні, а також рукописні книги, документи¹³.

Збирання рукописних документів та книжок з історії краю ініціював один із засновників створення Товариства, його активний діяч М. Н. Мурзакевич (1806–1883). Він обирався секретарем ОТІС з 1839-го по 1875 р., надалі обіймав посаду віце-президента (1875–1883)¹⁴. На переконання В. М. Хмарського, з діяльністю М. Н. Мурзакевича пов'язаний період розквіту діяльності ОТІС.

Як з'ясувалося, Микола Никифорович був не лише видатним слов'янознавцем, а й першим археографом рукописної частини збірки ОТІС. Він професійно описував збірку рукописів та складав інвентрний опис. Крім того, йому належить наукове опрацювання та складання каталогу карт, планів, креслень, що зберігалися в рукописному відділі бібліотеки, започаткованого ще 1839 р. М. С. Воронцовим¹⁵. Володіючи вільно давньогрецькою, він також перекладав деякі рукописи з грецької (Житіє св. Іоанна Трапезундсь-

кого у списку з перекладом М. Мурзакевича XIX ст.)¹⁶.

Крім колекції документів та рукописних книг, які М. Н. Мурзакевич зібрав протягом 30–70-х років XIX ст., вчений активно долучився до створення колекції Рішельєвського ліцею, де він працював учителем історії та географії (1835–1838), директором (1853–1857), до формування зібрання міської публічної бібліотеки – як її директор (1843–1857) і одночасно – міського музею старожитностей (1843–1857). У 1843–1856 рр. він обіймав посаду голови Одеського учбового округу. М. Н. Мурзакевич народився у Смоленську. Він мав духовну освіту, крім того закінчив Московський університет. Там же у 1838 р. захистив дисертацію «Історія генуезьких поселень», займаючи посади ад'юнкта, професора (1840–1853) по кафедрі російської історії та статистики¹⁷. Після переїзду до Одеси у 1830 р. дослідник захопився археологією та історією краю. Він багато працював у архівах та бібліотеках, проводив експедиції, мандрував за кордоном, написав багато праць, у т. ч. й з історії книгодрукування¹⁸. Був обраний членом багатьох наукових товариств: Московського товариства історії та старожитностей (1836), Московського археологічного товариства (1865), Російського географічного товариства, Санкт-Петербурзького археолого-нумізматичного товариства (член-кореспондент), Копенгагенського товариства північних антикваріїв, Афіньського археологічного товариства, Бельгійської археологічної академії.

У подальшому організацією збирання займалися секретарі ОТІС – В. М. Юргевич, Ф. І. Леонтович, В. О. Яковлев, О. А. Павловський, хоча за них інтенсивність збирання була значно меншою.

Колекційний рукописний фонд ОТІС нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), куди він надійшов у 1945 р. Короткий огляд документів цієї колекції зробила співробітниця ІР НБУВ І. Д. Лисоченко, яка описала цей архів та залучила до наукового обігу¹⁹.

Велика група документів ОТІС зберігається у Державному архіві Одеської області (ф. 93), де зібрані особові архівні фонди А. О. Скальковського, (ф. 147), М. Н. Мурзакевича (ф. 148), О. І. Маркевича (ф. 150) та ін.

Із рукописного зібрання ОТІС найціннішим є слов'янський рукопис Євангелія апракос другої половини XII ст. (в уривках). Він сьогодні зберігається в Одеському краєзнавчому музеї²⁰.

Бібліотека ОТІС була започаткована одночасно з Товариством. Відомості про її склад і поповнення систематично публікувалися у звітах: Станом на 1841 р. у бібліотеці було 262 твори у 387 томах. За напрямками: богослов'я – 5; всесвітня історія – 26; російська історія – 54; біографічна література – 49; географія – 14; подорожі – 17; статистика – 11; археологія – 39; нумізматика – 18; російська та іноземна словесність – 56; мовознавство – 6; бібліографія та різне («смесь») – 14. Спочатку бібліотека поповнювалася виключно дарами як членів ОТІС, так і представників інших товариств та членів Імператорської Петербурзької Академії наук²¹.

Як і усі подібні товариства бібліотека ОТІС не мала штатного працівника. Його функції виконували члени ОТІС за домовленістю. За даними В. М. Хмарського, у 1839–1858 рр. бібліотекою опікувалися О. Ф. Панагюдор-Ніковул, П. В. Беккер, Г. І. Соколов, К. К. Зеленецький, В. М. Власьєв. Пізніше функції бібліотекаря були покладені на секретаря ОТІС, тому комплектування і догляд за бібліотекою та її рукописною колекцією здійснювали саме секретарі: М. Н. Мурзакевич, В. М. Юргевич, Ф. І. Леонтович, В. О. Яковлев, О. А. Павловський. З 1896 р. посаду бібліотекаря обіймали викладачі Новоросійського університету О. В. Никитський (1896–1897), О. І. Алмазов (1897–1898), В. М. Істрін (1898–1901), В. М. Мочульський (1902–1905), О. В. Ристенко (1905–1914), А. В. Флоровський (1914–1920)²².

У 1892 р. був виданий «Каталог библиотеки Императорского Одесского общества истории и древностей», де описувалися друковані книжки за систематичним принципом. Музейні та бібліотечні фонди займали частину будинку міської бібліотеки до 1908 р., потім ОТІС отримало весь будинок міської бібліотеки, де розмістило музейну колекцію та наукову бібліотеку. У цій бібліотеці зберігалися цінні давні рукописи, у т. ч. східні, рукописні документи, величезна кількість креслень, карт, грамот, патентів, а також колекційні матеріали з історії нумізматики.

У 1912 р. бібліотека ОТІС налічувала вже понад 4 тис. назв. Вона існувала переважно за рахунок книжкового обміну з такими науковими закладами, як Петербурзька Академія наук, Московський археологічний інститут, відомі університети, численні наукові товариства та академії наук зарубіжних країн, архіви, губернські вчені архівні комісії, Петербурзька, Віленська археографічна та Петербурзька археологічна комісії, бібліотеки, музеї, редакції журналів та видавництва у різних країнах²³.

Книгообмін здійснювався переважно за рахунок наукових праць та видань «Записок ОТІС»²⁴.

У бібліотеці ОТІС було зібрано найцінніший книжковий фонд, рукописи, історичні документи. Колекція рукописів та архівних документів ОТІС і окремі рукописні книги розглядалися фрагментарно у деяких спеціальних історичних дослідженнях Північного Причорномор'я та Криму, археографічних працях. Слід згадати роботи І. В. Тункіної, А. А. Непомнящого, в яких фактично вперше повноцінно було опрацьовано архівні документи як джерельну базу історії діяльності ОТІС²⁵. У монографії В.М. Хмарського згадуються факти придбання цінних східних рукописних ілюмінованих книг, зокрема, список перекладу поеми відомого таджикського поета X – поч. XI ст. «Шах-наме», зроблений 1619 р. у Константинополі і подарований султану Осману II; Список XIX ст. поеми Нізамі Гянджеві «Кітабі Хосрев ве Хіріне» та багато інших. Подарунки були основним джерелом поповнення колекції рукописів²⁶.

Рукописна колекція ОТІС репрезентувала багатогранну діяльність у галузі збирання, дослідження та зберігання античних пам'яток Північного Причорномор'я. Вона також містить рукописну наукову спадщину вітчизняних дослідників старожитностей XIX – поч. XX ст., документи з історії краю, матеріали експедицій, листування, творчі напрацювання. Збиралися й особові архівні документи вчених, діячів культури, які залишили слід в історії краю. Водночас слід зазначити, що І. В. Тункіна обмежила своє дослідження першою половиною XIX ст. (фактично діяльність ОТІС розглянуто нею до 1859 р.), а А. А. Непомнящий проаналізував документи у контексті історичного кризисознавства.

Нумізматичну рукописну спадщину ОТІС та її походження, історію комплектування детально розглянула Г. А. Міщук, яка досліджувала бібліотечні колекції з історії нумізматки XIX – поч. XX ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Значну кількість документів було введено в науковий обіг вперше²⁷.

Діяльність ОТІС у галузі збереження книжкових пам'яток за матеріалами публікацій на сторінках «Записок ОТІС» стисло висвітлила Н. М. Шалашна²⁸. Деякі арабські рукописи цього фонду розглядалися В. С. Рибалкіним, який описав та дослідив давні арабські рукописи, що зберігалися в НБУВ²⁹.

Вагомий внесок у наукове дослідження грецької рукописної книги та історичних документів зро-

бив К. Є. Чернухін, який фактично залучив до наукового обігу 52 рукописи, серед котрих – євангелія та апостоли IX–XII ст., музичні кодекси, повісті про Варлаама та Іоасафа XI ст., житійна література, повчання учителів церкви, музичні нотні кодекси, збірники XVII–XVIII ст., словники, підручники XVIII–XIX ст., цінні рукописи³⁰.

Нотні крюкові рукописи, що надійшли у складі збірника першої чверті XVII ст. (Октоїх, Праздники, Ірмологій) у контексті вивчення рукописів знаменної нотації вперше дослідила Е. С. Клименко³¹.

Всі ці науково-археографічні дослідження проводилися вже у 80-х роках XX ст. – на початку XXI ст. Наприкінці ж XIX – на початку XX ст. грецькі, арабські та єврейські рукописи цього зібрання описувалися в ОТІС лише інвентарно та неповно, хоча поодинокі розвідки друкувалися на сторінках «Записок ОТІС», наприклад, С. Серафимовича, архімандрита Антоніна³².

Перші спроби створити науковий каталог рукописів бібліотеки ОТІС робилися на початку XX ст. Планувалося підготувати декілька наукових каталогів і публікацій описів рукописних книг за принципом походження та мови. Однак, у зв'язку з революційними подіями, становленням радянської влади, а згодом і війною 1941–1945 рр. планам не судилося здійснитися. Тому наукове вивчення, опис книжкових колекцій та зібрань відбувалися вже набагато пізніше, у 80–90-х роках XX ст., коли вони зберігалися у фондах Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Першим ґрунтовним дослідженням з камеральної археографії початку XX ст. стала маловідома нині праця дійсного члена і бібліотекаря Одеського товариства, приват-доцента Новоросійського університету О. В. Ристенка «Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. Вып. 1», що вийшла друком у складі «Записок ОТІС» та окремим відбитком (Одеса, 1910 р.).

О. В. Ристенко (1880–1915) – випускник слов'яноруського відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету, в 1910 р. захистив дисертацію на тему «Легенда про Георгія та дракона» у Петербурзькому університеті; з 1911 р. став виконуючим обов'язки екстраординарного професора по кафедрі російської мови і словесності у Новоросійському університеті. У 1905 р. його обирають бібліотекарем ОТІС, а 1907-го – дійсним членом Товариства. Він доклав багато зусиль до формування та наукового опису рукописної колекції³³.

О. В. Ристенко, як професійний дослідник давньоруської літератури та історико-літературних пам'яток, досить ґрунтовно розкрив зміст колекції. Свою першу фундаментальну працю на цю тему написав у 1904 р.³⁴

За формою та змістом його науковий каталог-дослідження «Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей» є характерним для камеральної археографії України кінця XIX – початку XX ст., серед представників котрої можна згадати таких книгознавців, бібліографів рукописної книги, як М. І. Петров, В. М. Перетц, І. Я. Франко, І. С. Свенціцький, О. О. Фотинський, М. І. Лілеєв, Ю. Й. Сіцінський, М. Н. Сперанський та інші³⁵. У кожного був свій «почерк» в описуванні книжок та різні можливості в опрацюванні літератури, однак методично вони діяли однаково: назва «Опис» у назві цих неформальних каталогів передбачала наявність як каталожного опису, так і палеографічного та історичного дослідження пам'ятки, встановлення її історії, походження, побутування як повноправної частини наукового опису камерального типу.

Як зазначав сам укладач у післямові, на описання рукописного зібрання бібліотеки ОПС звернув увагу секретар Товариства, професор О. І. Маркевич, а професійні консультації та допомогу О. В. Ристенку надавала Рада Товариства (до якої входили проф. Е. Р. Штерн, проф. А. А. Павловський, М. Г. Попруженко, С. Г. Вілінський, А. В. Лонгінов). Каталог присвячено опису церковнослов'янських рукописів переважно кириличного письма та російських рукописів нового письма, документів, листів.

Деякі раніше видрукувані розвідки вже відзначали найбільш цінні рукописи цього зібрання, зокрема рукопис XII ст. – Євангеліє апрокос, який було вміщено першим номером у каталозі О. В. Ристенка. А публікація професора Б. М. Ляпунова «Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей»³⁶ щодо палеографічних особливостей рукопису також допомогла звернути увагу істориків та філологів на цю цінну пам'ятку і визначити її галицько-волинське походження³⁷.

У вже згадуваній праці «Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. Вып. 1»³⁸ О. В. Ристенко робить датування і визначає основний склад збірників та богослужбових рукописних книг як пам'яток історії, літератури, письма. Найбільша

увага, цілком закономірно, приділяється найдавнішим рукописним пам'яткам XII–XVI ст. Серед них – фрагмент Євангелія апракос XII та XIII ст., збірники повчань XVI–XVIII ст., пов'язані, за палеографічним аналізом, своїм походженням з українськими територіями³⁹, нотний крюковий рукопис початку 20-х років XVII ст.⁴⁰, збірники житій⁴¹, старообрядницькі рукописи. Його науковий опис спирається на деякі попередні дослідження. У багатьох випадках О. В. Ристенко посилається на інвентарні записи Н. Мурзакевича, зокрема його переклади з грецької.

Вивчаючи богослужбові рукописні збірники XVIII ст., старообрядницькі рукописи⁴², вчений детально розписує зміст, з вказівкою початку та кінця текстів. Крім того, у каталозі показана творча спадщина ієрархів Південного Причорномор'я, Херсонської та інших губерній, серед інших вказується і твір батька Никифора Мурзакевича.

Опис одночасно має й охоронне значення – вказуються не лише назви та склад пам'яток, орієнтовні дати (іноді описуються філіграні, даються посилання на довідник П. М. Лихачова), а й кількість сторінок, втрати тексту з вказівкою на колонтитули та нумерацію зошитів. У окремих випадках пояснюється походження рукопису, наводяться історичні відомості про згаданих у записах осіб, монастирі, публікуються фрагменти текстів найбільш цінних пам'яток (наприклад, передається повний текст втраченого фрагмента Євангелія XIII ст.), у т. ч. віршовані оди XVIII–XIX ст. з приводу різних історичних подій.

Велику джерелознавчу цінність мають наведені записи про обставини та дати придбання рукописів, зроблені рукою М. Н. Мурзакевича, а також відомості про використання цих рукописів у власному дослідженні «Сведения о некоторых православных монастырях», опублікованих у 2-му випуску «Записок ОПС»⁴³. Значний масив документальних джерел становлять документи з історії церкви, Новоросійської, Херсонської і Таврійської єпархій, збірник листів митрополита Київського Євгенія Болховітінова, подарований членом-кореспондентом ОПС із Пскова Князевим та листи інших церковних ієрархів⁴⁴.

Окремий розділ каталогу становлять історичні твори. Серед них звертають на себе увагу «Синописис» XVIII ст.⁴⁵, «Журнал похода к Азову» XVII ст., «Записки о военных действиях с Оттоманской Портой с 1806-го по 1812 г.», різноманітні матеріали з історії Криму XIX ст., збірники документів XVIII–XIX ст. стосовно історії Північного

Причорномор'я та Криму, пов'язані із Катериною II, кн. Г. Потьомкіним, Павлом I, російськими політичними діячами, збірки унікальних листів, журнали мандрів, описи Новоросійської губернії, документи економічного розвитку краю тощо⁴⁶.

Не менш цікавим є розділ IV (збірники XVII–XVIII ст.), який відкриває «Пчела» XVIII ст., хоча й пізня, однак, вагома за змістом. О. Ристенко наводить усю можливу літературу з цього приводу для того, щоб допомогти читачеві орієнтуватися щодо цінності наведеного списку⁴⁷. Крім того, варто виділити збірник змішаного складу XVII–XVIII ст.⁴⁸ Показовим є наявність бібліографічних посилань та порівнянь з існуючими надрукованими списками з аналізом різночитань. Тут же наводяться збірники праць членів ОТІС⁴⁹.

Отже, каталог, складений О. В. Ристенком, відображає високий для 10-х років XX ст. рівень наукового опису рукописних джерел як історичних документів. По-перше, він є важливим інформаційним джерелом. По-друге, це ґрунтовне наукове дослідження складу та змісту зібрання. Автор розглядає палеографічні особливості письма, робить текстологічні порівняння списків за науковими публікаціями, змістовні коментарі та бібліографічні посилання. «Опис О. В. Ристенка, який торкався більшої частини рукописних скарбів, – пише В. М. Хмарський, – можна вважати найкращим доробком Товариства в царині камеральної археографії»⁵⁰.

Звичайно, О. В. Ристенком була проведена значна робота з наукового опису рукописної збірки ОТІС, однак, фрагменти зібрання, що нині зберігаються в Одесі та в НБУВ, ще чекають на своїх дослідників.

До цього часу невідома доля фрагмента євангельських читань XIII ст., вказаних у каталозі О. В. Ристенка, деяких інших рукописів, що не були передані НБУВ. Хоча колекція ОТІС у НБУВ має значну кількість документів, які не увійшли до каталога О. В. Ристенка, оскільки вчений фіксував їх склад станом на 1910 р., багато документів там описано у довільній формі.

Науковий опис колекції, зроблений у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки у 70-х рр., має архівно-інформаційний характер, він дає змогу ідентифікувати рукописи. Однак, спеціальні наукові дослідження цих рукописних скарбів ще попереду. Єдиним опублікованим науковим описом зібрання у частині його церковно-слов'янської рукописної спадщини, інших рукописів та документів, написаних слов'янськими мовами, й досі за-

лишається опис О. В. Ристенка. На початку XX ст. цей опис відповідав вимогам, які встановлювалися під час практичної роботи з рукописами, зокрема, деталізація змісту, повне копіювання покрайних записів, коментування та бібліографічні коментарі, звірка з науковими каталогами і науковими описами рукописних книг різних колекцій, зібрань, бібліотек.

У XX ст. бібліотечна рукописна колекція ОТІС пройшла важкий шлях «відчуження», деструкцій та переміщень, вона десятки років фактично перебувала поза увагою дослідників рукописної спадщини, оскільки її склад і зміст на початку XX ст. лише почав вивчатися. Заповнення цієї лакуни в історіографії, історії книги та наукового вивчення її змісту, простеження еволюції описування рукописів є важливим завданням сучасного українського книгознавства та кодикології, а також історії камеральної археографії рукописних книг. Актуальним також залишається аналіз й науковий опис колекції.

У 1889 р. на базі Новоросійського університету було створено Історико-філологічне товариство при Імператорському Новоросійському університеті, у складі якого працювали вчені, з різних навчальних закладів Одеси, Єлизаветграда, Херсона, Миколаєва, Тирасполя, Криму на чолі з першим його головою – Ф. І. Успенським⁵¹. Товариство видавало «Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новоросийском университете», де публіковалися краєзнавчі дослідження та напрацювання, створеної в Університеті, школи візантійсько-слов'янської проблематики, заснованої В. І. Григоровичем, першим деканом історико-філологічного факультету. Членами Товариства були видатні вчені, зокрема, Ф. І. Успенський, Н. П. Кондаков, Н. Ф. Красносельцев, А. І. Кірпічников, С. Д. Пападімітріу, О. О. Кочубинський, В. М. Істрін, М. Г. Попруженко та інші.

Товариство силами двох своїх відділень (візантійського та педагогічного) проводило значну пошукову та збирацьку роботу. Було зібрано велику кількість історичних документів, рукописів та рідкісних книжок, етнографічних та археологічних матеріалів. Воно працювало у тісному контакті з ОТІС⁵². До бібліотеки Товариства надходили й рукописні книги регіонального значення⁵³.

Хоча спеціальних робіт у галузі наукового опису рукописних книг та стародруків Товариство не публікувало (давалася взнаки їх регіональна специфіка), однак, аналіз окремих пам'яток історії та

культури, наукове спілкування вчених об'єктивно сприяло розвитку історико-книгознавчих досліджень пам'яток візантійського та загальнослов'янського походження.

Що характерно, серед них були відомі колекції стародавніх слов'янських рукописів, які з часом поповнили фонди Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, зокрема, 54 рукописи із збірки В. І. Григоровича, описані В. М. Мочульським⁵⁴.

Деякі професори Університету були відомі як дослідники рукописно-книжкової спадщини та історико-літературних джерел. Зокрема, В. М. Істрін (1865–1937), який працював у Новоросійському університеті і певний час займав посаду Голови Товариства та його візантійсько-слов'янського відділення. Надалі він був обраний членом-кореспондентом (1902) та академіком (1907) Імператорської академії наук, після смерті О. О. Шахматова очолював Відділення російської мови та словесності Академії наук⁵⁵.

Вчений вважався знавцем слов'янської рукописної книги та літературних джерел середньовіччя. Магістерська дисертація В. М. Істріна була присвячена видатній перекладній пам'ятці – «Александрия русских хронографов» (1894), докторська – «Откровения Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славянской литературе» (1897)⁵⁶.

Окремо слід зупинитися на камерально-археографічній діяльності О. О. Кочубинського (1845–1907). Він закінчив історико-філологічний факультет Московського університету (1868), у 1871 р. розпочав роботу в Новоросійському університеті викладачем слов'янської філології. У 1873 р. захистив магістерську дисертацію, у 1877-му – докторську з історії слов'янської мов. Вчений багато досліджував та публікував актові джерела XVII–XVIII ст.⁵⁷

Однак, О. О. Кочубинському належать і ґрунтовні студії рукописних книг слов'янського походження, писаних кирилицею. Протягом 1874–1875 рр. під час перебування у Львові він дослідив львівські колекції. Один з перших опублікував фрагменти кирилических пам'яток XIII–XIV ст., описав та досліджував найдавніші пам'ятки візантійсько-слов'янського походження з колекції Антона Петрушевича (7 пергаментних фрагментів) та Інституту Осолінських (7 рукописних книг)⁵⁸. Серед них: Бесіда Козьми Пресвітера XIII ст., Прологи XIII–XIV ст., Повість про Варлаама і Йоасафа у списку XIV ст., Ізборник Сімеона-Святослава та

Ізмарагд, на які також звертали увагу І. Франко (під час підготовки «Апокрифів та легенд») та В. М. Перетц (під час роботи в Інституті Осолінських), Студит з додатковими статтями, Торжественник мінейний, описаний пізніше також Е. І. Калужняцьким⁵⁹. А у праці «Отчет о занятиях славянскими наречиями, командированного за границу доцента Импер. Новорос. университета А. Кочубинского за время отъ 1-го августа 1874 г. по 1-е февр. 1875 г.» вчений описав рукописи міського архіву, архіву Ратуші, 23 рукописи монастиря св. Онуфрія (23 рукописних книги), Ставропігійського інституту (4 книги).

Крім того, В. М. Істрін і О. О. Кочубинський брали безпосередню участь у формуванні та описуванні рукописного фонду бібліотеки Товариства.

Отже, у другій половині XIX ст. в ОТІС та Новоросійському університеті активізується збирання та вивчення старовини. Хоча регіональний аспект був безумовно головним, у науковий обіг вводяться й загальнослов'янські пам'ятки книжкової культури, рукописні книги та стародруки. Вони каталогізуються, здійснюється підготовка довідкових видань, публікацій пам'яток з ґрунтовним камеральним описом.

До цієї важливої роботи залучалися не лише члени ОТІС з різних регіонів Півдня України, а й викладачі Новоросійського університету, літературознавці, історіографи. Вони займалися збирацькою діяльністю, формували бібліотечні та музейні колекції, проводили археографічні та етнографічні експедиції. Дбаннями окремих подвижників сформувався одеський науковий центр дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам'яток.

Особливо великий внесок у збирання та науковий опис, джерелознавчі дослідження рукописно-книжкової спадщини фонду ОТІС в Одесі зробили Н. М. Мурзакевич, О. В. Ристенко, інші члени ОТІС, викладачі Університету, члени ІФТ та Бібліографічного товариства, насамперед В. М. Істрін, О. О. Кочубинський, В. Мочульський.

Примітки

¹ Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова: путівник / упор. Т.З. Хождаш. – Одеса, 1959; *Бородіна, Г. Г.* Приватні бібліотеки та приватні зібрання Півдня України (XIX ст.) // Архівознавство. Археографія, Джерелознавство: міжвідом. наук. зб. – К., 2000. – С. 252–261; *Бородіна, Г. Г.* Приватні бібліотеки Півдня України другої половини XIX ст. // Бібліотека. Інформація. Суспільство:

зб. наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 88–94.

² *Подрезова, М.* Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова 185 років // *Бібл. вісн.* – 2002. – № 3. – С. 54–56.

³ *Лантева, Л. П.* Кочубинский Александр Александрович // *Славяноведения в дореволюционной России.* – М., 1979. – С. 195–197.

⁴ *Лисоченко, І. Д.* Архів Одеського товариства історії і старожитностей // *Збірник оглядів фондів відділу рукописів.* – К., 1962. – С. 49–50.

⁵ *Дложевський, С. С.* Одеський крайовий історико-археологічний музей. – К., 1927. – 35 с.

⁶ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса: Астропрінт, 2002.

⁷ Там само. – С. 293–295, 334–337.

⁸ *Губарь, О. И.* Одесские антиквари (первая четверть XIX ст.): социальный портрет // *Древнее Причерноморье: II чтения памяти проф. П. О. Карышковского: тез. докл. юбилей. конф. 9–11 марта 1991 г.* – Одесса, 1991. – С. 115–117.

⁹ *Мурзакевич, Н. Н.* Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым: Читан секретарем ООИД в заседании оногo 29 ноября 1856 г. – Одесса, 1860. – С. 31–33.

¹⁰ *Записки Одесского общества истории и древностей.* — Одесса, 1850. – Т. 2. – Отд. 2, 3. – С. 562–568.

¹¹ *Шалашина, Н.* Историко-книгознавча тематика в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. // *Бібл. вісн.* – 2007. – № 5. – С. 37–41.

¹² *Палеолог, М.* О Евангелии, писанном на пергаменте и принадлежащем Александропольской церкви // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1858. – Т. IV. – С. 464–465; *Серафимов, С. А.* Манускрипт греческого древнего Евангелия // *Записки...* – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 507–513; *Терновский, П. О.* Древнее греческое рукописное Евангелие Одесского музея // *Записки...* – Одесса, 1877. – Т. X. – С. 175–176; *Ляпунов, Б. М.* Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей // *Записки...* – Одесса, 1907. – Т. XXVII. – С. 76–95.

¹³ *Брун, Ф.* Одесское общество истории и древностей, его Записки и археологические собрания. – Одесса, 1870. – С. 27–32.

¹⁴ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 65–78.

¹⁵ *Мурзакевич, Н. Н.* Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1881. – 56 с.

¹⁶ *Чернухін, К. Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві. – К., 2002. – С. 91.

¹⁷ *Мурзакевич, Н. Н.* Автобиография (1806–1883) / прим. та биограф. очерк. В. Д. Дабижа. – СПб., 1889; *Славяноведения в дореволюционной России.* – М., 1979. – С. 244–245.

¹⁸ *Мурзакевич, Н.* Начало книгопечатания в Новороссийском крае // *Записки ...* – Одесса, 1848. – Т. II. – Отд. I. – С. 211–219.

¹⁹ *Лисоченко, І. Д.* Архів Одеського товариства історії і старожитностей. – С. 49–61.

²⁰ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.* – М., 1984. – № 116 – С. 142–143.

²¹ *Отчет о состоянии и действиях Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1841. – С. 18.

²² *Хмарський, В. М.* Бібліотека Одеського товариства історії і старожитностей // *Наукова бібліотека в сучасному суспільстві. Історія. Проблеми. Перспективи.*: зб. наук. праць до 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, Астропрінт, 2003. – С. 24–26.

²³ *Хмарський, В. М.* Бібліотека Одеського товариства... – С. 24–25.

²⁴ *Мишук, Г. А.* Нумізматичні рукописи в архіві Одеського товариства історії та старожитностей у зібраннях Інституту рукопису НБУВ // *Студії з архівної справи та документознавства*: зб. праць. – К., – 2003. – Т. 10. – С. 84–90.

²⁵ *Тункина, И. В.* Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.) – СПб.: Наука, 2002. – С. 108–120; *Непомнящий, А. А.* Историчне кримиознавство. – Сімферополь, 2003. – С. 100–102.

²⁶ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 270–273.

²⁷ *Мишук, Г. А.* Нумізматичні рукописи... – С. 84–90.

²⁸ *Шалашина, Н. М.* Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей у галузі вивчення і збереження книжкових пам'яток (перша половина XIX ст.) // *Схід.* – 2006. – № 5. – С. 57–61; *Шалашина, Н. М.* Историко-книгознавча тематика в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX ст. – С. 37–41.

²⁹ *Рыбалкин, В. С.* Собрание арабских рукописей ЦНБ АН УССР // *Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования / ежегодник.* 1976–1977. – М., 1984. – 161–182.

³⁰ *Грецькі рукописи у зібраннях Києва / упоряд. Є. Чернухін.* – Київ; Вашингтон, 2000. – С. 33, 43, 46, 49–51, 115, 129–130. *Чернухін, К. Є.* Грецька рукописна спадщина в Києві. – С. 86–96.

³¹ *Клименко, Е. С.* Музична кривока рукописна книга XVII– початку XX ст. в Україні: історико-кодіологічний опис. Дис... канд. іст. наук. – К., 2007. Додаток.

³² *Антонин, архимандрит.* Заметки XII – XVI века,

относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // Записки... – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 595 – 628;

³³ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 334–336.

³⁴ *Рыстенко, А. В.* Сказание о 12 снах царя Мамера в славяно-русской литературе. – Одесса, 1904.

³⁵ *Мищук, С. М.* Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напряму українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16–34.

³⁶ *Ляпунов, Б. М.* Несколько слов о рукописи евангельских чтений, хранящейся в библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей – С. 76–95.

³⁷ *Жуковская, Л. П.* Текстология и язык древних славянских памятников. – М., 1976. – С. 364; *Жуковская, Л. П.* Типология рукописей древнего полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением // Памятники древнерусской письменности: язык и текст. – М., 1968 – С. 199–332, 324; *Запаско, Я. П.* Українська рукописна книга. – Л., 1995. – С. 201–202; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII. – М., 1984. – № 116. – С. 142–143. За даними цього каталогу, інші частини згаданого рукопису зберігаються: I арк. – у Бібліотеці Академії наук; 14 – у Бібліотеці Кирила та Мефодія в Болгарії.

³⁸ [*Рыстенко, А. В.*] Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского Общества истории и древностей. Вып. 1. Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма / сост. А. В. Рыстенко // Записки... – Одесса, 1910. – Т. XXVIII. – С. 35–120. Окремий відбиток: Одесса: Славянская типография Е. Хрисогелос, 1910. – 88 с.

³⁹ Там само. – С. 3–11.

⁴⁰ Там само. – С. 12.

⁴¹ Там само. – С. 12–13.

⁴² Там само. – С. 13–18.

⁴³ Там само. – С. 18–19.

⁴⁴ Там само. – С. 28.

⁴⁵ Там само. – С. 29.

⁴⁶ Там само. – С. 40–65.

⁴⁷ Там само. – С. 65–67.

⁴⁸ Там само. – С. 76–77.

⁴⁹ Там само. – С. 70–75.

⁵⁰ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 337.

⁵¹ *Литаврин, Г. Г.* Успенский Федор Иванович // Славяноведения в дореволюционной России. – С. 338–339.

⁵² *Попова, Т. Н.* Историографический процесс в региональном измерении: из истории Новороссийского университета // Библиотечное дело и краеведение: сб. науч. трудов. – К., 2002. – Вып. 3. – С. 63–80.

⁵³ Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Новороссийском университете. 1899–1890 // Летопись ИФОНУ. – Одесса, 1890. – Т. 1. – С. 6–12.

⁵⁴ *Мочульский, В. Н.* Описания рукописей В. И. Григоровича // Летопись ИФОНУ. – С. 53–133.

⁵⁵ *Мещерский, Н. А.* Истрин Василий Михайлович // Славяноведения в дореволюционной России. – С. 198–169.

⁵⁶ *Истрин, В. М.* Александрия русских хронографов // ЧОИДР. –СПБ., 1894. – Кн. 1–2; *Истрин, В. М.* Откровения Мефодия Патарського и апокрифические видения Даниила в византийской и славянской литературе. – СПБ., 1897. – Кн. 2–4; 1898. – Кн. 1.

⁵⁷ *Хмарський, В. М.* Археографічна діяльність... – С. 294–295.

⁵⁸ *Кочубинский, А.* Отчет о занятиях славянскими наречиями, командированного за границу доцента Импер. Новорос. университета А. Кочубинского за время отъ 1-го августа 1874 г. по 1-е февр. 1875 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1876. – Т. XVIII. – С. 191–266.

⁵⁹ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / уклад: М. М. Кольбух (голов. ред.), Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьован та ін. – Львів, 2007. – № 5, 10, 11, 23, 27, 28, 30, 42, 196, 197, 283.